

УДК 343.8(477)“1918”(091)

Михайло Яцишин,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Волинського національного університету
імені Лесі Українки,

Петро Гламазда,

головний спеціаліст юридичного відділу апарату
Волинської обласної державної адміністрації

ТЮРЕМНА СПРАВА ТА ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Розглянуто особливості організаційно-правових засад тюремної справи та правового статусу засуджених в Українській державі доби Гетьманату П. Скоропадського.

Ключові слова: Українська держава П. Скоропадського, правовий статус засуджених, тюремний режим, гуманізація, демократизація.

Актуальність теми дослідження визначається необхідністю вивчення основних періодів становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи і законодавства України, що в умовах розбудови правової держави постає як одне з першочергових завдань історико-правової науки. Як не дивно, але факт залишається фактом: ані відповідна галузь, ані система, на яку законодавством України покладена функція виконання покарань, ніколи не мали власної писаної історії. Вона немов би розчинилась у середовищі численних розвідок спочатку у сфері тюремної системи і законодавства Російської імперії, а згодом — виправно-трудової системи і законодавства СРСР, створюючи лише загальний фон для становлення та розвитку останніх. Тим часом, як свідчать численні історичні факти, українське суспільство постійно прагнуло до вироблення власної національної концепції виконання покарань. У цьому поступі певний слід залишила і реформаторська діяльність гетьмана П. Скоропадського, на жаль, поки що мало досліджена вітчизняною історико-правовою наукою. Тому у пропонуваному дослідженні ми ставимо мету, використовуючи різноманітні джерела, в тому числі архівні документи, по можливості більш повно висвітлити цей цікавий, на нашу думку, період творення національної пенітенціарної системи. Для цього деякі відомості ми почерп-

нули з історичного нарису, вміщеного у навчальному посібнику за загальною редакцією проф. О. М. Джужи [1], монографії М. М. Яцишина [2], Історії України за загальною редакцією академіка В. А. Смолія [3], роботі М. Н. Гернета [4], матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВОВУ) [5] та інших.

Приставаючи до характеристики безпосередньої діяльності гетьмана П. Скоропадського, у тому числі й із визначеного нами предмета дослідження, необхідно хоча б у загальних рисах охарактеризувати ситуацію, яка склалась на початку ХХ ст., коли Україна намагалась побудувати свою державність і відповідно — власну правову систему. Цей порівняно короткий в історії України період (1917—1922 рр.) під загальною назвою «Українська революція» [6] (Українська Народна Республіка часів Центральної Ради, Українська держава гетьмана П. Скоропадського, Українська Народна Республіка часів Директорії, очолюваної С. Петлюрою), незважаючи на всі несприятливі обставини, а також певний вплив кримінального законодавства Російської імперії та Тимчасового уряду, продовжив генетичний зв'язок власне української пенітенціарної політики на даному етапі українського державотворення.

На відміну від Росії, на території України в цей період широко застосовувалися норми кримінального (у тому чис-

лі й кримінально-виконавчого) законодавства Російської імперії. Вітчизняні дослідники історії українського кримінально-виконавчого законодавства згаданого періоду (С. М. Канарський, Е. М. Кісілюк, Ю. С. Шемшученко, Д. В. Ягунов, М. М. Яцишин та ін.) пояснюють таку ситуацію кількома причинами. По-перше, в такий короткий строк і в умовах воєнного часу відразу створити нове кримінально-виконавче законодавство було практично неможливо. По-друге, 25.11.1917 р. Українська Центральна Рада ухвалила закон, який передбачав, що всі закони і постанови, які мали силу на території УНР до 27.10.1917 р., оскільки їх не змінено і не скасовано універсалами, законами і постановами Української Центральної Ради, мають силу і надалі як закони і постанови УНР [7].

Таким чином, можна зробити висновок, що кримінальне і кримінально-виконавче законодавство Російської імперії на території України застосовувалося, але лише в тій його частині, яка не була змінена або скасована українською владою і не суперечила демократичним правовим принципам. Крім того, всупереч намірам більшовицької влади, в Україні творилися власні кримінальні закони, спрямовані на врегулювання питань, що виникали у процесі державотворення 1917—1921 рр. Внаслідок цього відбувалася поступова ліквідація законодавства Російської імперії, яка проходила як шляхом їх прямого скасування, так і поступового обмеження сфери застосування певних кримінальних законів, у тому числі й з приводу виконання покарань.

Підтвердженням сказаного є і діяльність гетьмана П. Скоропадського, зокрема з реформування тюремної системи і правового закріплення статусу засуджених. Ця діяльність розпочалася практично відразу після того, як 29.04.1918 р. у Києві Хліборобський з'їзд, організований з ініціативи Союзу землевласників, проголосив генерала Павла Скоропадського Гетьманом України. У ніч з 29 на 30 квітня його прибічники захопили усі державні інституції й найважливіші об'єкти. Було створено Українську гетьманську державу. Ідея сильної влади заради поміркованих політичних і соціальних реформ стала керівним гаслом перевороту [8].

На той час у Києві було поширено підписану гетьманом «Грамоту до всього українського народу», в якій розкривалася ідеологічна платформа тих, хто прийшов до влади. Сам П. Скоропадський так ви-

значив своє політичне кредо: «Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію та адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві; провести необхідні політичні й соціальні реформи» [9].

Звичайно, що втілення цієї ідеї в житті передбачало застосування примусових заходів до значної частини населення, яке було зворушене обіцянками про краще життя. Тому в державному механізмі Української держави поруч з армією, флотом, судочинством мало посісти своє належне місце і тюремне відомство. Для цього відразу після переходу влади до урядових структур за вказівкою гетьмана П. Скоропадського розпочався процес тотальної воєнізації апарату управління найважливішими державними галузями, в тому числі й кримінального та управління тюрмами.

Перш за все, велику увагу було звернуто на нормативно-правове забезпечення діяльності тюремного апарату як у центрі, так і на місцях. Ці та інші питання реформи тюремної системи були закріплені законодавчо, зокрема законом «Про встановлення штатів губернських тюремних інспекцій та тюремних інспекцій м. Миколаєва, а також штатів управління окремими місцями замкнення (ув'язнення. — П. Г.) та про асигнування в розпорядження Міністра юстиції коштів на утримання персонального складу і на канцелярські видатки в тюремних інституціях», та законом «Про класи посад і вклади службової платні урядовим особам судових палат, окружних судів, мирових установ, місцевих тюремних інституцій Української держави» [10].

Уже самі назви цих законів засвідчують серйозні наміри нової української влади дійти практично до вирішення всіх важливих питань функціонування тогочасної пенітенціарної системи. Це стосується і нового Тюремного статуту, який, однак, у багатьох питаннях спирався на чинне законодавство, яке було прийняте за часів Російської імперії. При цьому гетьманська адміністрація визнала успадкованим усе законодавство Центральної Ради, а також всі місця ув'язнення колишньої Російської імперії, розташовані в українських губерніях. Вони входили до складу загальних штатних підрозділів, визначених повноваженнями міністра юстиції і начальника Головного тюремного управління царського уряду.

Так, покарання з кримінального права

розглянутого періоду і надалі залишалося одним із тих засобів, за допомогою яких Українська держава застосовувала примус до осіб, які скоїли суспільно небезпечні діяння. При цьому законодавець визначав примус як елемент необхідний, але не найголовніший. Основним і вирішальним компонентом при новому ладі, особливо в перші місяці, стало переконання, виховання і перевиховання громадян у дусі найсуворішого дотримання нової «суспільної дисципліни» [11].

Законодавство гетьмана П. Скоропадського надавало можливість визначення складу злочину не законодавцем, а адміністративною особою або військовим командуванням, також не існувало чіткого розмежування кримінальної й адміністративної відповідальності.

У кримінальному законодавстві розглянутого періоду деяка увага приділена і *стадіям здійснення злочину*, тому що аналізоване кримінальне право з перших днів свого існування пропонує дотримуватися принципу непокарання за виявлення наміру і покарання за приготування і замах. Хоча питання про покарання за приготування і замах в історії нашого кримінального законодавства зазнало деяких змін і не завжди вирішувалося однозначно.

Кримінальне право того періоду не містило яких-небудь вказівок на обов'язкове пом'якшення покарання за приготування і замах. Однак суд при призначенні виду і розміру покарання за попередню злочинну діяльність, тобто за приготування чи замах, враховує наступні обставини: суспільну небезпеку діяння, суспільну небезпеку особи, що скоїла це діяння, ступінь підготовленості злочину і близькість настання злочинного результату, а також причини, завдяки яким злочинний результат не настав.

Таким чином, можна відзначити, що приготування і замах розглядалися як стадії здійснення злочину і за цілий ряд злочинів установлювалася кримінальна відповідальність за попередню злочинну діяльність.

Варто визнати, що кримінальне право розглянутого періоду, злочин, вчинений у співучасті, визнає більш суспільно небезпечним, ніж злочин, скоєний однією особою. Вчинення злочину у співучасті не створювало яких-небудь нових підстав кримінальної відповідальності за скоєний злочин, а відповідальність наставала на загальних підставах. Але оскільки співучасть є особливою, специфічною формою здійснення злочину, тобто одночасно де-

кілька осіб беруть участь у вчиненні того самого навмисного злочину, то всі ці особи несуть відповідальність за один і той самий навмисний злочин. Конкретна міра кримінального покарання щодо кожного зі співучасників визначалася судом залежно від ступеня винності кожного із співучасників у скоєному злочині і суспільної небезпеки самого злочину.

Як бачимо, реформування системи органів та установ виконання покарань в Українській державі полягало в пристосуванні наявного апарату управління до зменшення його юрисдикції. Продовжували діяти загальні принципи судоустрою, судочинства і діяльності тюремного апарату колишньої Російської імперії. Умови тримання в'язнів не покращились. Як зауважує з цього приводу І. Іванков — дослідник історії тюремних установ України в системі карально-охоронного механізму держави кінця XIX—середини XX ст. [12], таке становище суперечило проголошеним принципам побудови Української держави як правової. Відновлення імперської моделі функціонування пенітенціарних інституцій, навіть порівняно з періодом перебування при владі Тимчасового уряду та Української Центральної Ради, зробило тюремний режим ще жорстокішим.

Незмінними залишилися відомчі нормативні акти. Спостерігалися лише спроби змінити структуру управління місцями ув'язнення, однак вони мали, як правило, лише організаційний характер, були нетривалими. Пенітенціарна ж система, що включала центральне управління, губернські органи влади, яким підпорядковувалася адміністрація місць ув'язнення (губернських та повітових тюрем) — лишалася без змін. Аналіз організаційно-правових та управлінських засад тюремної політики досліджуваного періоду дозволяє зробити висновок, що головним завданням пенітенціарної системи вважалась боротьба за існування власне самої системи. Тюрми та тюремні установи, як правило, використовувались як один із головних елементів каральної політики, а також зміцнення правлячого режиму.

Новий Тюремний статут абсолютно не торкнувся нормативного розкладу тюремного режиму, що як і за царату визначався «Статутом про тих, що утримуються під вартою», а для каторжних в'язнів «Статутом про засланих». Не були чітко визначені й права засуджених. Хоч, як свідчать архівні документи, спостерігається прагнення нової влади закріпити і

реалізувати деякі права цієї категорії, зокрема право займатися самоосвітою. З цього приводу слід зазначити, що вітчизняне законодавство ніколи не обмежувалося тільки просвітництвом осіб, взятих під варту, навчанням їх грамоті та основам наук. У цьому контексті освіта завжди розглядалася як частина морально-етичного виховання.

Архівні джерела засвідчують також, що в Українській державі переважав морально-етичний та релігійний вплив на засуджених. Мотиви богослужіння і дотримання інших церковних обрядів були обов'язковими для засуджених всіх категорій. Так, згідно зі «Статутом про тих, що утримуються під вартою» від 1890 р., доповненим у 1914 р., особам, що перебували під вартою, дозволялося читання газет і журналів за умови, що вони містять зміст пізнавально-виховного характеру і не торкаються складних питань тогочасного суспільного життя.

Для читання ув'язненим видавалися книги відповідно до рівня їх розвитку, один раз на тиждень, одночасно в кількості не більше трьох книг на людину, не враховуючи Євангелія, Біблії і молитовника. Незалежно від цього, засудженим з особистого дозволу начальника місця замкнення видавалися у необхідній кількості словники, географічні картки й інші посібники для занять. Періодичні видання надавалися для читання засудженим не пізніше року після їх видання.

З опрацьованих нами архівних документів [13] видно, що уряд прагнув регламентувати право на працю. Питання про притягнення осіб, що знаходяться під вартою, до праці, неодноразово порушувалося на міжнародних конгресах, починаючи з кінця XIX ст., у зв'язку зі спробами окремих представників пенітенціарної науки і практики переконати суспільство в тому, що «святкове життя» в місцях позбавлення волі завдає великої шкоди психіці і моралі засуджених, крім того, держава зазнає збитків від їх утримання.

Відповідно до законодавства, яке існувало на той період, особи, що утримувалися під вартою, під час досудового, судового процесу і до моменту звернення вироку до виконання не підлягали обов'язковій трудовій повинності, однак за бажанням вони могли брати участь у роботах при місцях замкнення, за що отримували грошову винагороду. У вигляді винятку із загального правила, законом від 06.01.1886 р. «Про зайняття засуджених працею і розподіленні отриманих від цього доходів»

була встановлена обов'язкова робота у в'язницях для обвинувачених у злочинах проти власності, якщо вони раніше притягалися до відповідальності за злочини майнового характеру.

Робилися також спроби визначитися із правом на медичне обслуговування ув'язнених. Зокрема тогочасний Тюремний статут передбачав лікування хворих в'язнів за рахунок державної казни. Під час гетьманату П. Скоропадського при кожній тюремній установі утримувався лікар. Він оглядав засуджених під час їх приймання до місць замкнення, надавав лікарську допомогу при хворобах, визначав можливість утримання засуджених в одиночній камері, звільнення від прогулянки, слідкував за станом здоров'я осіб, поміщених до карцеру, за санітарним станом місць замкнення і т. п. В обов'язки лікаря входило не менше одного разу на три місяці проводити поверховий огляд всіх ув'язнених для того, щоб переконатися у тому, чи не мають вони таких серйозних захворювань, як туберкульоз, цинга. При великих тюрмах існували тюремні лікарні для засуджених. Крім того, хворі в'язні могли за свій рахунок запрошувати інших лікарів-спеціалістів, яких не було при місцях замкнення. Також у разі потреби допускалося переведення хворих до місцевих міських, земських та інших лікарень. Для цього був потрібен висновок тюремного лікаря, дозвіл губернської тюремної інспекції, а щодо підслідних та підсудних — згода прокурорського нагляду.

Узаконовалося право на проведення релігійних обрядів. Підозрювані та обвинувачені, які трималися під вартою, могли проводити релігійні обряди в присутності священників, які були закріплені за кожною в'язницею. Тюремний священник міг без перешкод відвідувати будь-які камери, де трималися засуджені. Розпорядок дня передбачав ранкову і вечірню молитви. По закінченню молитви православних засуджених особи іншого віросповідання могли проводити свої релігійні обряди. При місцях замкнення утримувалися невеликі церкви, які відвідували окремі засуджені. У неділі, у святкові дні, а також напередодні їх, проводилися богослужіння. Під час посту засуджені повинні були говіти. Для читання ув'язненим видавалися книги духовного змісту.

Важливим досягненням на той час було утвердження права ув'язнених на звернення з пропозиціями та заявами; мати при собі особисті речі; на переписку; на зустріч

з родичами та іншими особами; на отримання передач (посилок) і грошових переказів; на матеріально-побутове забезпечення; на безкоштовне харчування; на придбання (купівлю) продуктів харчування, предметів і речей; на прогулянку і т. п.

Все це є свідченням того, що Українська держава досліджуваного періоду намагалася удосконалити організаційно-правову діяльність системи виконання покарань на засадах демократизації і гуманізації.

Отже, незважаючи на певні зрушення, уряд П. Скоропадського, так само, як і уряди УНР та Західноукраїнської Народної Республіки, безпосередньо впритул до вирішення проблеми переустрою системи

виконання кримінальних покарань не підійшов, хоча мав таку змогу, особливо якщо враховувати, що до складу уряду Української держави входили відомі вчені-юристи того часу Кістяківський, Чубинський, Євсіхкієв, Леошлянський, Полупанов та інші. Основними недоліками, які заважали цьому, була недостатня компетентність і організованість державних і громадських органів, на які було покладено відповідні обов'язки щодо реформування кримінально-виконавчої системи і забезпечення у повному обсязі прав ув'язнених, які визначалися тогочасними нормативно-правовими актами.

ПРИМІТКИ

1. Кримінально-виконавче право України (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. / О. М. Джуца, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джуци. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 64—65.
2. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія / М. М. Яцишин. — Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. — С. 59—61.
3. Історія України / В. Ф. Верстюк [та ін.] ; за ред. акад. В. А. Смолія. — К. : Альтернативи, 1997. — С. 208.
4. Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет. — М., 1952. — Т. 3. — 212 с.
5. ЦДАВОВУ, ф. 1064, оп. О.1, спр. 251, 252.
6. Історія України / В. Ф. Верстюк [та ін.] ; за ред. акад. В. А. Смолія. — К. : Альтернативи, 1997. — С. 184—244.
7. Яцишин М. М. Зазнач. праця. — С. 60.
8. Історія України / В. Ф. Верстюк [та ін.] ; за ред. акад. В. А. Смолія. — К. : Альтернативи, 1997. — С. 208.
9. Яцишин М. М. Зазнач. праця. — С. 61.
10. ЦДАВОВУ, ф. 1064, оп. О.1, спр. 251, 252.
11. Чуваков О. А. Кримінальне право в Україні (1917—1922 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. А. Чуваков ; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2003. — С. 11—12.
12. Іваньков І. В. Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець XIX—середина XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Іваньков ; Нац. академія внутрішніх справ України. — К., 2005. — С. 17.
13. ЦДАВОВУ, ф. 1064, оп. О.1, спр. 251, 252.

Яцишин Михаил, Гламазда Петр. Тюремное дело и правовой статус осужденных в Украинском государстве в эпоху Гетьманата П. Скоропадского.

Рассмотрены особенности организационно-правовых основ тюремного дела и правового положения осужденных в Украинском государстве П. Скоропадского.

Ключевые слова: Украинское государство П. Скоропадского, правовой статус осужденных, тюремный режим, гуманизация, демократизация.

Yatsyshyn Myhailo, Glamazda Petro. The legal status of prisoners in the Ukrainian state in the era of Hetmanate P. Skoropadskyi.

The features of the organizational and legal foundations prison case and the legal status of prisoners in the Ukrainian state P. Skoropadskyi are considered.

Key words: P. Skoropadskyi Ukrainian state, the legal status of prisoners, prison regime, humanization, democratization.